

Маски ідентичності: містика й містифікація у «Книгах Якова» і «Матінці Макрині»

КАТЯ РУДИК

28 ЛИПНЯ 2021

«Світ складається не з атомів — він складається із історій», — писала американська поетка єврейського походження Мюріель Рукейзер, чий найзнаковіший вірш називався «Бути євреєм у ХХ столітті». Герої двох історій, про які йтиметься далі, — теж євреї, які жили, щоправда, у XVIII й XIX століттях. Обоє народилися на території сучасної України й були релігійними діячами. Обоє стали католиками, хоча й, так би мовити, не насправжки. Обоє за життя шанували й возвеличували, а тоді розвінчали й забули. Проте, на щастя, не назавжди: і про Якова Франка, і про Макрину Мечиславську написали історичні романи першорядні польські автори — Ольга Токарчук і Яцек Денель.

Pawel Czerwinski

Роман Токарчук має довгу, достоту барокову назву з кабалістичним акцентом на числах: «Книги Якова, або Велика подорож через сім кордонів, п'ять мов і три великі релігії, не рахуючи малих, померлими розказана. Авторкою ж доповнена методом кон'єктури, з багатьох різноманітних книг вичитана, а ще підсилена уявою, яка є найбільшим природним даром людини. Мудрим для нагадування, землякам для роздуму, невченим для науки, меланхолікам для розваги». І ще трошки нумерології: «Книги Якова» містять понад 900 сторінок, і в оригінальному виданні їх пагінація зворотна — від останньої до першої. Переклад українською тривав два роки, й Остап Сливинський упорався з ним віртуозно. Авторка працювала над твором сім років, а дія його починається 1752-го й охоплює понад три десятиліття.

Утім, насправді ця історія почалася на понад століття раніше: 1648 року. Для українців початок Хмельниччини означає національну революцію, що сприяла створенню власної держави — Гетьманщини. А от у єврейській історіографії будь-які позитивні конотації відсутні; цей період навіть згрубша порівнюють із Голокостом, адже кількість жертв масових погромів, до яких призвело козацьке повстання, сягала десятків тисяч. Тому серед юдеїв нашого й сусідніх

регіонів наростали есхатологічні настрої: скорий кінець часів і прихід месії здавалися неминучими.

Молодий чоловік зі Смирни (сучасний Ізмір), 22-річний равин, учений і кабаліст Сабатай (або Шабтай) Цві вирішив стати героєм, якого всі так чекали. Уперше він нарік себе месією того-таки 1648-го, однак, не здобувши прихильності місцевої єврейської громади, подався в мандри Візантією, Єгиптом, Османською імперією і таки знайшов послідовників свого містичного вчення — сабатіанства. 1665 року в Єрусалимі Шабтай удруге проголосив себе месією, і в очах християн, чиї апокаліптичні передчуття напередодні 1666 року зі зрозумілих причин посилювалися, перетворився на «посланця Антихриста».

Цікаво, що й у наших палестинах не забарилася реакція на це «пришестя»: уже 1669 року для християн, які сумнівалися, що Шабтай Цві — лжемесія, професор і ректор Києво-Могилянської академії Йоаникій Ґалятовський видав трактат «Месія правдивий Ісус Христос, Син Божий, од початку світа през всі віки людям од Бога обіцяний і од людей очеківаний в останнії часи для збавеня людського на світ посланий». Аргументація там, як пише в останньому розділі історичної монографії «У пошуках нового неба: життя і тексти Йоаникія Ґалятовського» могилянська професорка Наталя Яковенко, «коливалася від високого богослов'я до опису “єврейських злостей” та переказування антиюдейських анекдотів», продуктів так званої химеричної юдофобії — міфів про ритуальне дітовбивство (кривавий наклеп) і спалюжені чаклунством проскурки.

Лише той, кому справді залежить на істині, готовий ризикувати собою, ставлячи незручні питання.

1666 року за наказом султана Мехмеда IV Шабтай був арештований і під страхом страти прийняв іслам. Однак це відвернуло від нього не всіх прихильників: частина у зречення просто не повірила, а частина визнала його парадоксальним, але осмисленим кроком на шляху до звільнення євреїв і відновлення Храму. Через 10 років Цві помер, проте в Туреччині досі існує секта його послідовників — донме. На їхнє переконання, не врятувавши світ, Шабтай не зганьбився, а лише проклав шлях для наступного месії, яких за ці століття приходило кілька. Одним із них був персонаж Токарчук і цілком історична постать — Яків Лейбович, або Яків Франк.

Він народився в родині подільських сабатіанців, на сучасній Тернопільщині, у селі Королівка.

Навчався в Чернівцях, заробляв негоціанством, розважався релігійними диспутами та, як і Шабтай Цві, повсякчас мандрував. Географія роману розмаїта: Кам'янець-Подільський, Львів, Меджибіж, Рогатин, Сатанів, Броди, Буськ, Підгайці й село Іване, а за межами України — Польща, Туреччина, Греція, Болгарія, Румунія, Чехія, Австрія і Німеччина. Складно підступитися до опису цього епічного полотна, адже й ключових персонажів там більше десятка. Дехто запевняє, що в тексті немає сюжету, але цих читачів я підозрюю в тому, що роман вони не подужали (або не збагнули) навіть до половини, адже «Книги Якова» — це епопея про поневіряння героя в якомусь аж античному сенсі, тільки замість олімпійських богів, що активно сприяють чи заважають його місії, тут місцеві єпископи, шляхтичі та шляхтянки, які намагаються маніпулювати одне одним, волею нунція і польського короля. Через розлогі листи — а подекуди пасквілі й доноси — ми чуємо голос кожного з них. У Якова ж місія ось яка: добитися, аби його людей та його самого просто лишили у спокої. Дали землю, щоби на ній оселитися, і змогу вірити в те, у що вони хочуть.

Так, їхнє вчення навдивовижу синкретичне, ба навіть єретичне, але, на думку Ольги Токарчук, єресь здатна виникнути лише в лоні дуже сильної і глибокої віри. «Лише той, кому справді залежить на істині, готовий ризикувати собою, ставлячи незручні питання», — підтримує її український перекладач в одному з інтерв'ю. І продовжує в іншому: «Коли людина по-справжньому вірує, вона [...] часом доходить до таких висновків, які є доволі далекими від доктрини».

Якщо стисло й без спойлерів, Яків Франк вирішив вибрати найкращі елементи із трьох авраамічних релігій — і поєднати їх у єдину концепцію. Мабуть, головна інтрига цього стилістично довершеного роману з майстерно виробленою композицією і хитромудрою колоратурою якраз і полягає в тому, чому тисячі юдеїв, колишніх ортодоксальних талмудистів і сабатіанців пристають на слово єресіарха, погоджуються охреститися за латинським обрядом, узяти нові імена й фактично отримати нову ідентичність, а деякі традиційно гріховні вчинки зробити своїми сакральнимим практиками.

Автор намагається реконструювати психологію героїні, яка сама собі стала персонажем, перепривласнивши свої травми через чужу біографію.

Якщо цеглинка «Книг Якова» замішана на тісті містицизму, то фундамент «Матінки Макрини» —

містифікація. Історія, яку автор розповідає від імені самої оповідачки, рекурсивна — це історія в історії.

З одного боку, є шляхетського роду ігуменя ордену мінських василіянок Макрина Мечиславська, яку впродовж семи років принижувало й катувало російське православне духовенство, намагаючись змусити зректися греко-католицької віри. Майже всі її 34 сестри, яких у кайданах вигнали з обителі й ув'язнили в чужому монастирі, загинули від побоїв, голоду, виснаження й тортур. Комусь викололи очі, когось утопили, кинувши зв'язаними в річку. Частина сестер загинула на будівництві палацу для православного єпископа: ці заморені бідолахи якимось дивом могли працювати, тож православні черниці використовували їх як рабинь, доки самі безпробудно пиячили й жирували. Проте жодна жертва цього нелюдського свавілля не здалася — вони полягли мученицями за віру. Черниць, які вижили, запроторили до Сибіру, та матінці Макрині вдалося — хоч і з тріщиною в черепі — втекти. Ігуменя розповіла про своє подвижництво на батьківщині, тоді польській діаспорі у Франції, а 1845 року дійшла до Ватикану. Із благословення Пія IX вона заснувала в Італії монастир. Макрина мала дар пророкувати і зцілювати. Адам Міцкевич, Юліуш Словацький і Станіслав Виспянський зробили її героїнею своїх творів — так само, як перед тим преса.

З другого боку, є проста жінка на ім'я Ютка, що народилась у багатодітній єврейській родині в Любечі на Чернігівщині. (В одному інтерв'ю Денель навіть припускає, що її батьки могли належати до секти франкістів). Здобувши таку-сяку освіту при католицькому монастирі, вона тікає з дому, охрещується й бере православне ім'я Ірина, одружується з російським штабс-капітаном, але не може завагітніти. Чоловік пиячить, гвалтує її та жорстоко б'є. Одного разу навіть проломлює їй голову так, що на все життя лишається тріщина, закрита лише шкірою. Овдовівши, жінка потерпає від злиднів і влаштовується прислугою при бернардинському монастирі, проте ненадовго: звинувачена в крадіжці їжі, вона мусить його покинути. Не маючи жодних перспектив, крім хіба жебрання, Ютка-Юлька-Ірина-Ірена згадує історію черниці-василіянки, з якою познайомилася на вечері, про гоніння через відмову перейти у православ'я. Далі ви знаєте.

Переплітаючи дві історії, автор намагається реконструювати психологію героїні, яка сама собі стала персонажем, перепривласнивши свої травми через чужу біографію. Макрина — не звичайна авантюристка-самозванка, як у класичних комедіях на кшталт «Черниці-утікачки», «Сестро, дій» чи «Ми не янголи». Вона створила своєрідний агіографічний аватар, який згодом перетворився на медійний образ у цілком сучасному розумінні. Ця малоосвічена жінка виявилася талановитою іміджмейкеркою, здатною колись завдану їй шкоду обернути на користь собі, а разом і цілій Польщі.

Сумніви та спростування гіперболізованих знущань сют-тут лунали ще на піку її популярності, однак їх успішно зацитькали. І це гарна ілюстрація поширеного нині терміну «постправа», коли суспільною думкою маніпулюють через емоції, які беруть гору над фактами: «Я зиркала звисока на моїх слухачів: у кого від чого очі горять, від чого язик вистромлюють та облизують губи, від чого їм на щоках рум'янець виступає... Кожному давала те, чого він найпалкіше прагнув, про що він соромився іноді слухати, але з насолодою приймав, виправдовуючись тим, що це історія про мучеництво — чиста-пречиста».

Світ складається з історій. Та не всім їм потрібно вірити.

Текст створено за підтримки проєкту Оксфордського університету «Нові горизонти науки й релігії у Східній Європі», профінансованого фондом Джона Темплтона (The John Templeton Foundation). Думки, висловлені в тексті, належать авторові й не обов'язково збігаються з поглядами фонду.

The creation of this text was supported by the University of Oxford project 'New Horizons for Science and Religion in Central and Eastern Europe' funded by the John Templeton Foundation. The opinions expressed in the publication are those of the author(s) and do not necessarily reflect the view of the John Templeton Foundation.

КАТЯ РУДИК

28 ЛИПНЯ 2021

Warning: count(): Parameter must be an array or an object that implements Countable in </home/kairosbo/verbum.com.ua/www/wp-includes/post-template.php> on line **284**